ePublishing

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 31 (2014)

The Crisis and its causes

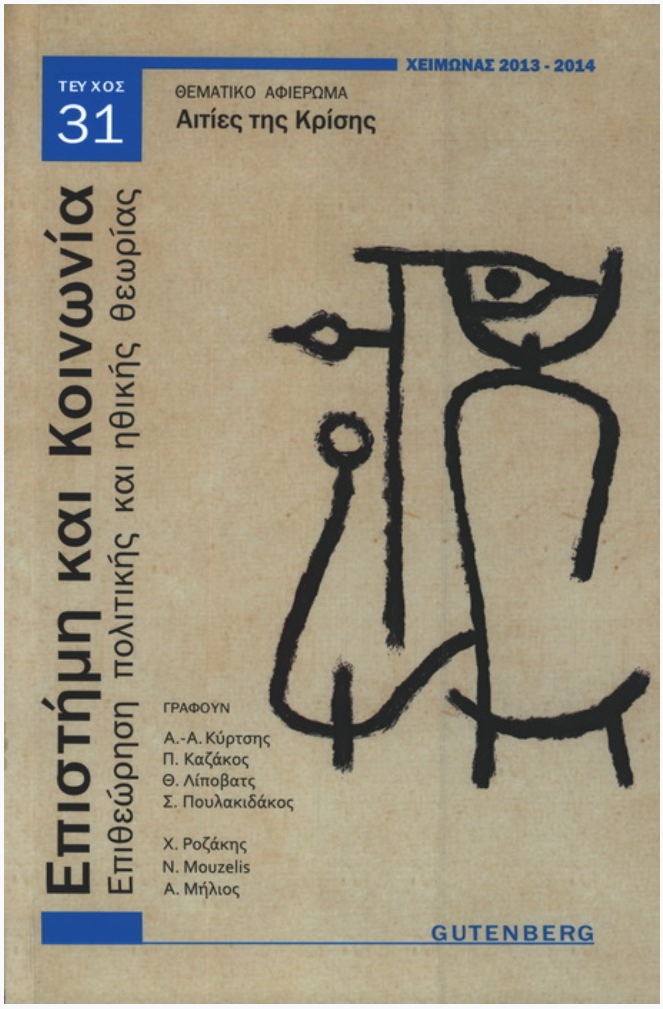

Προλεγόμενα: Εμείς και οι 'Άλλοι'

Ηλίας Κατσούλης

doi: 10.12681/sas.10291

Copyright © 2016, Ηλίας Κατσούλης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Κατσούλης Η. (2016). Προλεγόμενα: Εμείς και οι 'Άλλοι'. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, *31*, 5–28. https://doi.org/10.12681/sas.10291

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 21/01/2026 07:43:16

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
Εμείς και οι 'Άλλοι'

ΔΙΑΝΥΟΥΜΕ το έκτο συνεχές έτος λιτότητας και το τρίτο έτος μνημονιακής πολιτικής. Η δημοσιότητα, η κοινή γνώμη και ο ακαδημαϊκός κόσμος συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι στα έξι αυτά χρόνια, και ιδιαίτερα στα τρία των Μνημονίων, η Ελλάδα περνά τη χειρότερη οικονομική κρίση μετά τον πόλεμο. Σε ένα όμως σημείο δημοσιότητα, κοινή γνώμη και ακαδημαϊκός κόσμος διαφέρουν στην εκτίμησή τους. Πρόκειται για τις αιτίες και τους υπεύθυνους της κρίσης. Και όσον αφορά τις δύο πρώτες —δημοσιότητα και (κατασκευασμένη) κοινή γνώμη— διαπιστώνεται μια σύγκλιση στην εκτίμηση ότι παρά τα δικά μας λάθη και την αβελτηρία τελικά οι δανειστές και γενικά οι 'άλλοι' είναι εκείνοι που έχουν οδηγήσει την κρίση στα όριά της στην Ελλάδα και αλλού. Πιο διαφοροποιημένη εμφανίζεται η εκτίμηση της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ενώ η πλειονότητα των ερευνητών διακρίνει μεταξύ εσωτερικών και εξωτερικών αιτιών και προσπαθεί να καταλογίσει τις ευθύνες εκεί όπου ανήκουν, μια τάση της ακαδημαϊκής κοινότητας επικεντρώνεται στους εξωτερικούς παράγοντες [global players] για τους οποίους πιστεύει όχι μόνον ότι φέρουν την κύρια ευθύνη παραλείψεων και λαθεμένων επιλογών αλλά και ότι εξακολουθούν να τις υπερασπίζονται για τα δικά τους συμφέροντα. Στους δεύτερους ανήκει και μια μερίδα που γίνεται ευρύτερα αποδεκτή από εκείνο το μέρος της κοινής γνώμης και της δημοσιότητας που αρέσκεται σε συνολικές όσο και απλοϊκές εξηγήσεις του είδους των

σκοτεινών κέντρων και συμφερόντων που μας καταδιώκουν και καμιά φορά παίρνουν ακόμη και τη μορφή μυθολογικών τεράτων!

Παρά τις κατηγορίες που από μία πλευρά της δημοσιότητας απευθύνονται εναντίον της πανεπιστημιακής κοινότητας και γενικά εναντίον των ειδικών ερευνητών, ότι δεν συμβάλλουν με τις γνώσεις τους στη συζήτηση και κατανόηση των αιτίων της κρίσης και ότι δεν καταθέτουν συγκεκριμένες προτάσεις (το περίφημο 'διά ταύτα'), συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Από την ακαδημαϊκή πλευρά έχει παρουσιαστεί πλήθος ερευνών στα πεδία της ιστορίας, της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής, των διεθνών σχέσεων κ.λπ. στις οποίες όχι μόνον συζητούνται οι αιτίες που προκάλεσαν ιδιαίτερα την τελευταία κρίση αλλά προτείνονται λύσεις, μακρόπνοες λύσεις, για την υπέρβασή της.[1] Αρκεί εδώ να τονιστούν οι συνεχείς αναφορές ερευνητών και επιστημόνων στην ανάγκη πραγματοποίησης μεταρρυθμίσεων διαρθρωτικού και όχι ευκαιριακού χαρακτήρα που θα στοχεύουν στον εκσυγχρονισμό του κράτους και της δημόσιας διοίκησης, στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής και της διαφθοράς, στην ακύρωση των πελατειακών σχέσεων και στον περιορισμό της δύναμης των οργανωμένων συμφερόντων στην αναβάθμιση της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, των πολιτικών κομμάτων, στην απελευθέρωση της αγοράς από αγκυλώσεις του παρελθόντος κ.λπ. Οι σχετικές προτάσεις που διατυπώνονται από πολλές πλευρές αντλούν από μία μακρόχρονη έρευνα η οποία από καιρό έχει αναδείξει τις βαθύτερες αιτίες (ιστορικές και άλλες) που έχουν συμβάλει στη σημερινή κρίση, προπάντων όμως τη συντηρούν ή τέλος πάντων εμποδίζουν σε μεγάλο βαθμό την επιλογή των κατάλληλων μέτρων και μέσων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην υπέρβασή της. Εκείνο που εξαρχής θα πρέπει να μνημονεύσουμε είναι ότι ήδη από τη δεκαετία του 1970 και ακόμη προτού καταρρεύσει η στρατιωτική δικτατορία δημοσιεύτηκαν επιστημονικές εργασίες Ελλήνων σε πανεπιστήμια του εξωτερικού που έριχναν φως στην ιστορία και

1. Μόνο ενδεικτικά αναφέρουμε τη σημασία που αποδίδεται στην ανάγκη αναβάθμισης του 'τριγώνου της γνώσης': παιδεία, έρευνα και ανάπτυξη, καινοτομία. Ακριβώς αυτό το 'τρίγωνο' αγνοείται συστηματικά στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης (Στουρνάρας & Αλμπάνη 2008: 109-188).

στην κοινωνία του ελληνικού κράτους από μια νέα οπτική γωνία, διαφορετική από τη μέχρι τότε οικεία. Η έρευνα αυτή συνεχίστηκε με εντατικότερους ρυθμούς μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ/Ε.Ε. και στην ΟΝΕ, για να πάρει 'επικές' διαστάσεις μετά την έκρηξη της κρίσης.

Από άποψη περιεχομένου και επιστημονικής πληρότητας ξεχωρίζουν —ορισμένες βεβαίως— έρευνες των τελευταίων τριών ετών, τα αποτελέσματα των οποίων κυρίως μας ενδιαφέρουν.[2] Έχει σημασία να τονιστεί εδώ ότι στην έρευνα αυτής της περιόδου είναι αποφασιστική η συμβολή Ελλήνων που έζησαν, σπούδασαν και εργάστηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα σε δυτικές κυρίως χώρες. Τονίζω το γεγονός της διάρκειας της απουσίας από την Ελλάδα διότι μεταξύ άλλων επιτρέπει (επιβάλλει, θα έλεγα) να αποκτήσει κανείς την αναγκαία απόσταση, απαραίτητη προϋπόθεση για μια ουδέτερη ή τέλος πάντων αποφορτισμένη από εικόνες και συγκινήσεις της πρωτογενούς διαδικασίας κοινωνικοποίησης και πολιτισμικής υπαγωγής [enculturation] προσέγγιση από την πλευρά του ερευνητή. Ακόμη περισσότερο ενισχύεται ποιοτικά και διευρύνεται αυτή η αναγκαία απόσταση μέσω της επόμενης διαδικασίας πολιτισμικής επαγωγής [acculturation]· της επαφής δηλαδή και της αφομοίωσης πολιτισμικών προτύπων που προσκτώνται μέσω προσαρμογής σε νέες συνθήκες και τρόπους ζωής. Πρόκειται για μια 'διαδικασία' στα πλαίσια της οποίας ο 'ξένος', φορέας μιας άλλης κουλτούρας, ιδιοποιείται ξένα πολιτισμικά αγαθά και εικόνες που τον βοηθούν να δει συγκριτικά, μέσα από άλλες οπτικές γωνίες, τη δική του χώρα και τον πολιτισμό της. Σε τελευταία ανάλυση, η συγκριτική μέθοδος είναι και η κατεξοχήν επιστημονική.[3]

---

2. Εξυπακούεται ότι οι έρευνες αυτές αντλούν από και αξιοποιούν ένα πλούσιο υλικό το οποίο είχαν επεξεργαστεί και αναδείξει άλλοι ερευνητές τα προηγούμενα χρόνια. Μόνον ενδεικτικά αναφέρω τους Γ. Δερτιλή, Θ. Βερέμη & Γ. Κολιόπουλο, Ν. Διαμαντούρο, Ν. Μουζέλη, Τ. Γιαννίτση κ.ά. Δεν αναφέρομαι για ευνόητους λόγους στο πλήθος των νεότερων ερευνητών των οποίων την προσφορά θεωρώ ανεκτίμητη.

3. Η έννοια της acculturation, όπως τη χρησιμοποιώ, διαφέρει από την κλασική της χρήση στην ανθρωπολογία (βλ. Thurnwald 1932: 557-569) με την οποία περιγράφεται η 'διαδικασία' της προσαρμογής και της αφομοίωσης ξέ-

Το νέο στοιχείο που διακρίνει την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία της περιόδου της κρίσης είναι ότι ελκύει το ενδιαφέρον μιας ευρύτερης δημοσιότητας και καταγράφεται στον μεγάλο αριθμό άρθρων και μονογραφιών υψηλών απαιτήσεων.[4] Το γεγονός αυτό μπορεί (και πρέπει) να ερμηνευτεί και στην κατεύθυνση της συνειδητοποίησης των αδιεξόδων που έχουν προκαλέσει οι εξηγήσεις παραδοσιακού τύπου που συμπυκνώνονται στον καταλογισμό των ευθυνών στους 'άλλους', τους ξένους και σε συνωμοσίες σε βάρος της Ελλάδας· κλασικό παράδειγμα η διακήρυξη της 3ης Σεπτέμβρη 1974 του ΠΑΣΟΚ.

Στόχος του θεματικού αφιερώματος της επιθεώρησης *Επιστήμη και Κοινωνία* είναι ακριβώς να συμβάλει στη βιβλιογραφία αυτή διευρύνοντας τους γνωστικούς της ορίζοντες. Εκείνο που από την αρχή θα πρέπει να τονιστεί είναι ότι η έρευνα έχει καταλήξει σε διαπιστώσεις οι οποίες συγκλίνουν σε ορισμένες παραδοχές που γίνονται γενικά αποδεκτές. Με κάθε συντομία: το σύνολο της βιβλιογραφίας στην οποία αναφέρομαι δέχεται ότι ήδη πριν από τη

νων πολιτισμικών προτύπων. Στην περίπτωση αυτή είναι εκείνος που υποδέχεται, ο κάτοικος της καθυστερημένης, αποικιοκρατούμενης χώρας που προσαρμόζεται και αφομοιώνει μέχρι ενός σημείου την εισαγόμενη 'αναπτυγμένη' κουλτούρα του αποικιοκράτη. Στη δική μας περίπτωση η acculturation λειτουργεί στην αντίθετη κατεύθυνση. Είναι ο ξένος (ο επισκέπτης, ο φοιτητής κ.λπ.) που πρέπει να υποβληθεί στη 'διαδικασία' της πολιτισμικής επαγωγής. Συγγενής της acculturation αλλά πιο δυναμικός είναι ο όρος της transculturation που περιγράφει την εμπλοκή και το πέρασμα ενός 'ξένου' από νέα στάδια πολιτισμού και τρόπων ζωής.

4. Το γεγονός για παράδειγμα ότι το βιβλίο του Κ. Κωστή (2013) *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας* (Πόλις 2013) βρίσκεται πολλές εβδομάδες τώρα στη λίστα των bestsellers, εκεί δηλαδή που συνήθως εμφανίζονται βιβλία 'τρομοκρατικού' περιεχομένου του είδους 'finis graeciae' οφείλεται προπάντων και παρά τις 894 σελίδες του στην ενδιαφέρουσα εξιστόρηση της 'μετατροπής μια μικρής επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή ενός μουσουλμανικού κράτους, σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος' (σελ. 857) στο πλαίσιο της οποίας διαμορφώθηκαν τόσο η Ελλάδα όσο και οι Έλληνες (σελ. 858), πράγμα όχι και τόσο αυτονόητο όσο συνηθίζουμε να το θεωρούμε (σελ. 859). Στη δημιουργία του ελληνικού κράτους τελικά οδήγησε ένα —σύμφωνα με την αγγλική ορολογία— 'untoward event' (ένα απρόβλεπτο γεγονός), δηλαδή η Ναυμαχία του Ναυαρίνου (σελ. 861).

θεσμική συγκρότηση και διεθνή αναγνώριση του ελληνικού κράτους είχαν διαμορφωθεί μεταξύ των 'ελληνοκρατούμενων' περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του ελληνισμού της διασποράς, κυρίως της ευρωπαϊκής, δύο μεγάλες τάσεις από τις οποίες η πρώτη, η παραδοσιακή, προσέβλεπε σε μια ελεύθερη και ανεξάρτητη Ελλάδα στα ίχνη του βυζαντινού και του οθωμανικού παρελθόντος της, ενώ η δεύτερη, η εκσυγχρονιστική, προσανατολιζόταν περισσότερο στις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης, της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, των ατομικών δικαιωμάτων και του εκμοντερνισμού των δομών κατά τα πρότυπα των ευρωπαϊκών χωρών. Σε όλη τη διάρκεια της ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους και μέχρι την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974 ήταν η παραδοσιακή τάση που επικράτησε με εξαίρεση το χρονικό διάστημα της βενιζελικής περιόδου. Η αντιπαράθεση των δύο τάσεων, ανανεωμένων και εμπλουτισμένων με καινούριες εμπειρίες και εικόνες από την εν τω μεταξύ ολοκλήρωση της ιστορικής πορείας της Ελλάδας και των κρατών του γεωγραφικού της περίγυρου, επανήλθε στην επιφάνεια μετά την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, το κύμα των μεταναστών που κατέκλυσε την Ελλάδα και τη μετέβαλε για πρώτη φορά στην ιστορία της σε χώρα υποδοχής μεταναστών από τη μία μεριά και η διαφαινόμενη αποτυχία του εγχειρήματος της 'Αλλαγής' αλλά και η εξάντληση της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας της περιόδου 1996-2004 από την άλλη όξυναν την παλιά σύγκρουση 'παραδοσιακών' και 'εκσυγχρονιστών'. Ιδιαίτερα μετά την εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης των ετών 2007-2009 και την υπαγωγή της Ελλάδας στις αναγκαιότητες των Μνημονίων ήλθε πάλι στο προσκήνιο, ενισχυμένη τώρα και διαπερνώντας εγκάρσια όλη την κοινωνία, η παραδοσιακή τάση η οποία χωρίς περιστροφές ζητάει την έξοδο της χώρας από τις υποχρεώσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του κοινού νομίσματος, χωρίς μέχρι στιγμής τουλάχιστον να προτείνει υλοποιήσιμες εναλλακτικές λύσεις. Η μέχρι τώρα στάση του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης και των άλλων 'αντιμνημονιακών' κομμάτων και δυνάμεων δίνει την εντύπωση ότι υιοθετούν την έκκληση 'όπισθεν ολοταχώς' του αλήστου μνήμης Αρχιεπισκόπου!

Μια διεισδυτική ματιά στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία η οποία αναφέρεται στους όρους και στις διαδικασίες συγκρότησης του ελληνικού κράτους θα προχωρήσει μέχρι την οθωμανική αλλά και τη βυζαντινή περίοδο και θα φέρει στην επιφάνεια χαρακτηριστικά της εξέλιξης που αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο έντονα τα συναντάμε και στις ημέρες μας. Στο επίπεδο των εννοιών αυτά τα γνωρίσματα καταγράφονται σε διαπιστώσεις που χαρακτηρίζουν προνεωτερικές εποχές και κοινωνίες. Το γεγονός ότι η Ελλάδα παραμένει ακόμη και σήμερα μια εσωστρεφής κλειστή κοινωνία, με έντονη την παρουσία μιας αμυντικής, στην πραγματικότητα όμως άκρως επιθετικής κουλτούρας, υποστηρίζεται από μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας. Πέρα από αυτά ο έκδηλος αντιδυτικισμός της, προϊόν μιας σχεδόν χιλιετούς σύγκρουσης ορθοδοξίας και καθολικισμού, εξακολουθεί να βγαίνει στην επιφάνεια υπό τη μορφή πολιτικών και πολιτισμικών ιδεολογημάτων που αναφέρονται στο σύνολο των κατακτήσεων της νεωτερικότητας: μεταρρύθμιση, ορθολογισμός, διαφωτισμός, ουμανισμός και συνακόλουθα: αστικές επαναστάσεις, κοινοβουλευτισμός, ατομικά δικαιώματα, ανεκτικότητα, προπάντων ελεύθερη οικονομία και αγορές βρίσκονται στο στόχαστρο των 'παραδοσιακών' οι οποίοι εμφανίζονται στο προσκήνιο κάθε φορά με νέους συμμάχους. Όχι *Οι φόβοι ενός αιώνα* (Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου), αλλά οι φόβοι μιας μακραίωνης ιστορίας, στη διάρκεια της οποίας ο ελλαδικός χώρος αποκόπηκε από τις διεργασίες και τις εξελίξεις που συντελούνταν στην Ευρώπη, αναβιώνουν σε εποχές κατά τις οποίες ένα μέρος των Ελλήνων, των απλών ανθρώπων και της ελίτ —πολιτικής και πνευματικής— βιώνει έντονα την αίσθηση της καθυστέρησής του και την εκδηλώνει επιθετικά με (ξενο)φοβικές και αμυντικές στάσεις, ιδιαίτερα εναντίον όλων εκείνων απέναντι στους οποίους νιώθει αδύναμος. Και όμως παρά τα έντονα αυτά συναισθήματα, διότι για συναισθήματα πρόκειται, το ίδιο έντονα υπαρκτή είναι η ορθολογική επιλογή πολιτικών που τελικά διατηρούν την Ελλάδα στον αστερισμό των δυτικών χωρών και των επιτευγμάτων τους. Μπορεί να είναι μια στάση έκδηλα ωφελιμιστική, διότι στο κάτω-κάτω από εκεί ήλθαν και έρχονται μέχρι στιγμής τα δισεκατομμύρια σε πόρους και δάνεια που αποτρέπουν τη χρεοκοπία της χώρας. Είναι όμως συγχρόνως και συνειδητή επιλογή μιας πορείας, δημοκρα-

τικής πορείας, την οποία εγγυώνται όλα μαζί τα κράτη και οι λαοί της Ευρώπης. Σε αυτό παραπέμπει το γεγονός ότι παρά την οικονομική κρίση, ιδιαίτερα στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, *όλες* οι νέες χώρες που προήλθαν από την κατάρρευση του κομμουνισμού στόχο τους έχουν τη θεσμική ένταξη στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: οικονομικής, νομισματικής, στο μέλλον και πολιτικής.

Ι. Μια γενική ταξινόμηση της επιστημονικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τις αιτίες της σημερινής κρίσης θα διακρίνει μεταξύ δύο εξηγήσεων. Η μία, η πιο παλιά, εντοπίζεται στον πελατειακό χαρακτήρα των σχέσεων κράτους/εξουσίας με τους πολίτες, αυτό που συνηθίζεται να αποκαλείται σχέσεις πατρωνίας-πελατείας, και διατρέχει όλη την ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους αποτελώντας μία, την κύρια, αιτία των στρεβλώσεων και αδιεξόδων που το κατατρύχουν.[5] Η άλλη, η πιο σύγχρονη, συγκεντρώνει την προσοχή της περισσότερο στις ομάδες πίεσης και συμφερόντων οι οποίες έχουν παγιώσει μια μορφή συντεχνιακής εκπροσώπησης στα πλαίσια της οποίας η επιβολή των συμφερόντων της μιας ομάδας προϋποθέτει ή καταλήγει στον περιορισμό των συμφερόντων της άλλης. Στη δεύτερη αυτή κατεύθυνση δείχνει ένα μέρος της έρευνας, ιδιαίτερα της σύγχρονης, στην ίδια κατεύθυνση δείχνουν και ορισμένες από τις μελέτες που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος της επιθεώρησης *Επιστήμη και Κοινωνία*. Ο Α.-Α. Κύρτσης επί παραδείγματι αναφέρεται στις δύο προαναφερθείσες τάσεις εξήγησης της σημερινής κρίσης και με τον δικό του, πρωτότυπο τρόπο συμβάλλει στη διεύρυνση του γνωστικού ορίζοντα της εξήγησης για την αποφασιστική επιρροή που ασκούν οργανωμένα συμφέροντα. Στην ίδια κατεύθυνση επιχειρηματολογεί σε πρόσφατο έργο του και ο Χρ. Ιορδάνογλου ο οποίος, σε μία ανά-

5. Ο Γ. Β. Δερτιλής (2010: 417) αναφερόμενος στον 19ο αιώνα θεωρεί ότι η κρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία πως 'το λεγόμενο πελατειακό σύστημα... δημιουργεί τον υδροκεφαλισμό της διοίκησης' είναι 'λανθασμένη' και 'αναχρονιστική' επειδή αγνοεί ότι ο μεγάλος αριθμός των προσλήψεων ήταν αναγκαίος λόγω των εξαναγκαστικών προτεραιοτήτων 'ενός κράτους που οικοδομείται σχεδόν εκ του μηδενός'. Το πρόβλημα όμως είναι ότι αυτοί οι 'εξαναγκασμοί' διατηρούνται και μετά το 1974.

λυση των στρεβλώσεων που δημιουργήθηκαν στη διαδικασία ενίσχυσης της θέσης του κράτους απέναντι στην (ασθενή) κοινωνία πολιτών, επικεντρώνεται στις ομάδες συμφερόντων. Η ελληνική κοινωνία, γράφει, 'είναι πεδίο σύγκρουσης ομάδων πίεσης και συμφερόντων και καλούμαστε να τη ''συλλαμβάνουμε'' με αυτούς τους όρους'. Το εάν η δράση αυτών των συμφερόντων προάγει ή βλάπτει τα συμφέροντα άλλων, ευρύτερων, ομάδων 'δεν είναι δεδομένο, είναι προς έρευνα' (2013: 108, 109). Αυτό όμως που ήδη γνωρίζουμε, και προηγείται των αιτιάσεων της θεωρίας, είναι ότι κοινωνίες όπως η ελληνική του παρόντος των οποίων η οικονομία δεν παράγει πλεόνασμα ικανό να διανεμηθεί αναλογικά μέσω των διαδικασιών της αγοράς και της πολιτικής διαπάλης είναι κοινωνίες 'μηδενικού αθροίσματος'. Αυτό σημαίνει ότι στην αναγκαία διανομή του υπάρχοντος πλούτου ό,τι κερδίζει ο ένας το χάνει ο άλλος και είναι αυτό το αδιέξοδο, μια scarcity mentality, που αυξάνει τη δύναμη των ομάδων πίεσης και συμφερόντων οι οποίες μετέρχονται όλα τα μέσα για να είναι με εκείνους που κερδίζουν. Λαμβανομένου δε υπόψη του γεγονότος ότι, ελλείψει ανοιχτής και ελεύθερης αγοράς, το κράτος είναι εκείνο που 'διανέμει', εξυπακούεται ότι οι πελατειακές σχέσεις μαζί του αποτελούν την προϋπόθεση για να βρεθεί ένα συμφέρον ή ομάδα πίεσης στην πλευρά των κερδισμένων. Ο Τ. Γιαννίτσης αναφέρεται στο γεγονός ότι 'στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, απροσδιόριστος αριθμός απασχολουμένων αμείβονται πάνω από οποιαδήποτε συμβολή τους στην παραγωγική διαδικασία, απλώς και μόνο επειδή τυγχάνουν προνομιακής μεταχείρισης από το πολιτικό σύστημα, με το οποίο έχουν διαπραγματευτεί την ψήφο τους' (2013: 80). Ενώ ο Ν. Χριστοδουλάκης (2011: 207) υποστηρίζει ότι το τραπεζικό σύστημα 'φοβόταν συχνά να ενισχύσει μια δυναμική πρωτοεμφανιζόμενη εταιρεία αλλά έμενε ικανοποιημένο όταν πετύχαινε τον αναδανεισμό μιας παλιά επιχείρησης, που την είχε γνωρίσει μέσα από κοινωνικές και πολιτικές διασυνδέσεις'.

Η μέχρι τώρα εμπειρία μας από την αποτυχία υπέρβασης της κρίσης παρά τα δάνεια δισεκατομμυρίων αλλά και το κούρεμα επίσης δισεκατομμυρίων μάς υποχρεώνει να ξεπεράσουμε τις μέχρι τώρα εναλλακτικές εξηγήσεις του τύπου σχέσεις πατρωνίας-πελατείας versus ομάδων πίεσης και συμφερόντων. Έχει σημασία εδώ

να τονιστεί ότι στη διεθνή βιβλιογραφία, προερχόμενες από την εμπειρία προηγούμενων ερευνών, υπάρχουν θεωρητικοποιήσεις της συλλογικής συμπεριφοράς οι οποίες βοηθούν στην εξήγηση των αιτιών που συγκροτούν καταστάσεις και οδηγούν σε επιλογές του είδους που μας απασχολεί. Πρόκειται για τις θεωρίες της 'ορθολογικής επιλογής' [rational choice] και πιο συγκεκριμένα της 'συλλογικής δράσης', όπως έχουν αναπτυχθεί από τον M. Olson σε πλήθος ερευνών και στα δύο κλασικά του έργα που είναι μεταφρασμένα και στην ελληνική γλώσσα (1991/1997, 2007). Σε αυτά ο Olson αναδεικνύει τη σημασία των μικρών ομάδων —'προνομιακές' τις ονομάζει— οι οποίες με τις προσωπικές face to face σχέσεις που ευνοούν συγκροτούν 'αφανείς συμμαχίες' ή αλλιώς 'ομάδες συμπαιγνίας'. Αυτές οι ομάδες, που παραμένουν χωρίς επίσημη οργάνωση, σχηματίζουν 'αναδιανεμητικές συσπειρώσεις' με στόχο την προνομιακή για τις ίδιες πρόσβαση στη διανομή πλούτου και άλλων ευκαιριών, με αποτέλεσμα να 'επιβραδύνουν' την οικονομική εξέλιξη του κλάδου ή της χώρας. Αξιολογώντας τις επιπτώσεις αυτού του τύπου της συλλογικής δράσης ο Olson καταλήγει: 'Η συσσώρευση διανεμητικών συσπειρώσεων αυξάνει την πολυπλοκότητα της ρύθμισης, τον ρόλο της διοίκησης και την πολυπλοκότητα των αντιλήψεων και αλλάζει την κατεύθυνση της κοινωνικής εξέλιξης' (2007: 154). Είναι ακριβώς αυτές οι 'ορθολογικές' επιλογές *μικρών ομάδων* που είτε μέσω πιέσεων οργανωμένων συμφερόντων είτε μέσω δικτύων παραδοσιακών σχέσεων πατρωνίας-πελατείας έχουν 'φωλιάσει' στο κράτος και γενικά στη δημόσια διοίκηση και θέτουν εμπόδια κάθε είδους στην προσπάθεια της κυβέρνησης να λάβει, στο πλαίσιο των Μνημονίων, των συμφωνιών και των υποχρεώσεων που έχει αναλάβει, μέτρα που θα οδηγήσουν στην υπέρβασή τους.

Εθισμένη η Ελλάδα σε μορφές ελλειμματικής οικονομικής δράσης και πολιτικής διακυβέρνησης, γράφει ο Τ. Γιαννίτσης (2013), αρνείται να προβεί στις αναγκαίες αλλαγές και μεταρρυθμίσεις. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ευρύτατα κοινωνικά στρώματα ασπάστηκαν 'τη λατρεία ενός κρατισμού που εξασφάλιζε μαζικούς διορισμούς στον δημόσιο τομέα' και όλα αυτά 'απουσία μηχανισμών ελέγχου'. Τη μομφή του 'αναποτελεσματικού' που αποδίδεται στο ελληνικό κράτος ο Γιαννίτσης δεν την αποδέχεται, ανα-

ρωτιέται μάλιστα πώς είναι δυνατό 'να έχουμε ένα αναποτελεσματικό κράτος για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα'. Η απάντηση είναι ότι, μπορεί μεν το κράτος να είναι αναποτελεσματικό από την οπτική γωνία του 'δημόσιου συμφέροντος', είναι όμως αποτελεσματικό από την 'ορθολογική' οπτική των πελατειακών συμφερόντων που εκπροσωπεί. Το πρόβλημά μας είναι λοιπόν ότι διαθέτουμε ένα κράτος που είναι εγκλωβισμένο σε μια σχέση εξάρτησης η οποία έχει πάρει μάλιστα 'συστημικό χαρακτήρα', δηλαδή συνδέεται με την όλη αναποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος (*ό.π.*: 96-102). Ήδη από τη δεκαετία του 1980 την έρευνα και την πολιτική απασχολεί το πρόβλημα που συνδέεται με το αυξανόμενο μέγεθος της παραοικονομίας στην Ελλάδα. Διαφορετικές μελέτες το υπολογίζουν στο περίπου 30% του ΑΕΠ, το υψηλότερο στις χώρες του ΟΟΣΑ (Featherstone & Παπαδημητρίου 2010: 178). Εκείνο που κατά τη γνώμη μας έχει σημασία να τονιστεί είναι ότι οι στάσεις και συμπεριφορές αλλά και οι συνήθειες και αρχές, οι οποίες έχουν επιβληθεί στους τομείς που κυριαρχούνται από την παραοικονομία, διαδίδονται, διαπερνούν και μολύνουν τα υγιή μέρη της κοινωνίας σε τέτοιο βαθμό ώστε να την καθιστούν στο σύνολό της *άνομη*. Αυτή ακριβώς την κατάσταση ανομίας περιγράφει ο 'αφανής φόρος διαφθοράς' τον οποίο ο Γιαννίτσης καταλογίζει στον τρόπο λειτουργίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Είναι η γραφειοκρατία που δημιουργεί 'σταθμούς διαφθοράς' στους οποίους ο επενδυτής εξαγοράζει την ειδική άδεια για την επένδυσή του. Σε αυτούς τους 'σταθμούς' προστίθεται ένα πλήθος άλλων παρεμβατικών κέντρων ή αποκεντρωμένων υπηρεσιών οι οποίες εκβιαστικά 'φορολογούν' προς ίδιον όφελος τις επενδύσεις, διογκώνοντας το κόστος της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε τέτοιο βαθμό ώστε να λειτουργούν ανασταλτικά για κάθε είδους επενδυτική πρωτοβουλία. Επειδή όμως μια τέτοια 'αναστολή' θα απέβαινε καταστροφική για την όλη οικονομία, το κράτος προβαίνει στην αναγκαστική μείωση της εταιρικής φορολογίας. Τα κενά που δημιουργούνται στα έσοδα του κράτους καλείται να τα πληρώσει ο φορολογούμενος που είναι πάντοτε ο εξής ένας: ο εργαζόμενος στους 'διαφανείς' τομείς της διοίκησης και της οικονομίας και φυσικά ο συνταξιούχος. Είναι αυτός ο 'φόρος' που σε εποχές κρίσης αυξάνει ακόμη περισσότερο το κόστος της

ζωής γενικά. Σε κοινωνίες πελατειακές και περίπλοκες, λόγω ακριβώς των 'αφανών συνεργιών', η οικονομία δεν μπορεί να επωμιστεί αυτό το κόστος. Ο κλονισμός της εμπιστοσύνης στο σύστημα, στους θεσμούς και στους ανθρώπους είναι η λογική συνέπεια. Η έλλειψη εμπιστοσύνης όμως εντείνει την περιπλοκότητα της κοινωνίας και των ανθρώπινων σχέσεων εντός αυτής και αυξάνει το συναλλακτικό κόστος εν γένει. Μια κατάσταση 'ανομίας' είναι το λογικό αποτέλεσμα που συνεχίζει να ενισχύεται από την εξακολουθητική έλλειψη διάθεσης του κράτους να προχωρήσει στις αναγκαίες διαρθρωτικές αλλαγές. Αυτή τη στάση αδυναμίας ο Γιαννίτσης και άλλοι συγγραφείς την ονομάζουν *αρνητισμό*. Στο επαναλαμβανόμενο ερώτημα: πώς φτάσαμε στην κρίση και ποιοι ευθύνονται για αυτή, οι 'φωλιασμένες' στο ευρύτερο πολιτικό σύστημα αφανείς διανεμητικές συσπειρώσεις είναι κατ' αρχήν μια απάντηση, αλλά όχι επαρκής.

ΙΙ. Στην αδυναμία των ελληνικών κυβερνήσεων στις αποφασιστικές δύο δεκαετίες (του 1990 και του 2000) να συγχρονιστούν με τις απαιτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις ανειλημμένες τους υποχρεώσεις αναφέρονται οι Featherstone & Παπαδημητρίου (2010) και προσπαθούν να την εξηγήσουν από τη μία μεριά με τις αντιρρήσεις που προέβαλλαν ορισμένα κυβερνητικά στελέχη, που επέμεναν σε μία πορεία η οποία θα αντιστοιχούσε στις προγραμματικές τους υποχρεώσεις και στις ιδεολογικές τους δεσμεύσεις, και από την άλλη με ένα καθεστώς αντικρουόμενων συμφερόντων το οποίο οι συγγραφείς ονομάζουν 'ναρκοπέδιο σημείων αρνησικυρίας' (σελ. 45). Πρόκειται για μια καινούρια προσέγγιση η οποία μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε περισσότερο στον προβληματισμό που κυριαρχεί στο βιβλίο του Τ. Γιαννίτση. Την ύπαρξη των σημείων αρνησικυρίας [veto points] οι συγγραφείς την αποδίδουν σε αυτές τις συνεργίες τις οποίες ονομάσαμε αφανείς και διανεμητικές και επιπλέον 'στην αποστροφή για το ρίσκο' και στην 'προστασία προνομίων που αποτελούν παράγοντες στρέβλωσης' (2010: 46). Ακριβώς στο σημείο αυτό οι Featherstone & Παπαδημητρίου θέτουν τον δάκτυλο επί τον τύπον των ήλων κάθε προνεωτερικής κοινωνίας και συνακόλουθα και της ελληνικής. Η άρνηση, προπάντων η αδυναμία ανάληψης του ρίσκου ρηξικέλευθων πρωτοβουλιών και

υλοποίησης διαρθρωτικών αλλαγών είναι αποτέλεσμα 'άτολμων' στάσεων απέναντι σε προβλήματα που απαιτούν δραστικές παρεμβάσεις και ριζοσπαστικές λύσεις. Αν κάτι χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία και την κάνει σχετικά προνεωτερική είναι η ατολμία μεγάλου μέρους του λαού, της πολιτικής τάξης και της ελίτ, μια στάση που είναι διαμετρικά αντίθετη προς εκείνη που παίρνουν οι Έλληνες όταν δραστηριοποιούνται επιχειρηματικά στις διεθνείς αγορές.[6] Οι συγγραφείς στους οποίους αναφερόμαστε, τις αντιστάσεις στον εκσυγχρονισμό και την άτολμη στάση της πλειοψηφίας εντός της Ελλάδας δεν τις εξηγούν μεταφυσικά, με αναφορές στον εθνικό χαρακτήρα και άλλα παρόμοια όπως συνηθίζεται, αλλά τις εξηγούν ως 'σύνολο ορθολογικών συμφερόντων των βασικών παικτών' οι οποίοι ορθώνουν εμπόδια στις μεταρρυθμίσεις (Featherstone & Παπαδημητρίου 2010). Οι 'μελέτες περίπτωσης' τις οποίες παρουσιάζουν είναι γνωστές: το ασφαλιστικό έχει 'υποστεί' σωρεία άτολμων μεταρρυθμίσεων χωρίς να επιλυθεί, η Ολυμπιακή τελικά ιδιωτικοποιήθηκε ενώ η αγορά εργασίας εξακολουθεί να ανθίσταται στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις διαρθρωτικού χαρακτήρα. Εκεί ακριβώς εξακολουθούν να δραστηριοποιούνται οι ομάδες αρνησικυρίας και να 'κρύβονται' τα πιο ισχυρά συμφέροντα.

Για την καλύτερη κατανόηση της κατάστασης χρήσιμη είναι μια σύντομη θεωρητική παρέκβαση. Εκείνο που κατ' αρχήν μας ενδιαφέρει είναι ο ρόλος των veto groups. Σε τι συνίσταται αυτός ο ρόλος έχουμε πάρει μια εικόνα από τις πρωτοποριακές εργασίες του Γ. Τσεμπελή (2004, 2008). Σε αυτές ο Τσεμπελής δείχνει ότι οι 'παίκτες αρνησικυρίας' μπορεί να είναι πολλοί: άτομα, ομάδες ή και θεσμοί οι οποίοι, με τα ειδικά συμφέροντα που εκπροσωπούν, μπορούν να παρεμβαίνουν στις αποφάσεις συλλογικών οργάνων (επί παραδείγματι, κοινοβουλίων) για να τις αλλάξουν ή να τις ακυρώσουν όταν δεν τους ικανοποιούν. Στις περιπτώσεις αυτές οι διαδικασίες μπορούν να επαναληφθούν μέχρι να βρεθεί ο 'κοι-

6. Σύμφωνα με το Readers Choice Awards (2010) του διεθνούς οργανισμού Global Reporting Initiative μεταξύ των 105 εταιρειών που προκρίθηκαν το 2010 σε παγκόσμιο επίπεδο η Ελλάδα εμφανίζει ένα πολύ σημαντικό αριθμό συμμετοχών με ισχυρή παρουσία 11 ελληνικών εταιρειών (*Business Today* 26.3.2010).

νός τόπος' ή η 'χρυσή τομή'. Αυτό εμποδίζει μεν την επίτευξη ενός 'βέλτιστου' αποτελέσματος, σύμφωνα με τα προαπαιτούμενα της θεωρίας, οδηγεί όμως στην επιτυχία μιας κοινά αποδεκτής λύσης που έχει διάρκεια, γεγονός που αποτελεί το 'μέγιστο', κατά την ορολογία του Τσεμπελή. Όλες αυτές οι διαδικασίες, τις οποίες δρομολογούν αρνήσεις κύρωσης συμφωνιών που έχουν επιτευχθεί σε ανώτερα κλιμάκια —κοινοβούλιο, κυβέρνηση, κομματική ηγεσία κ.λπ.—, αποτρέπουν μεν την επίτευξη της βέλτιστης λύσης από τη σκοπιά μιας ομάδας ή συμφέροντος, επιτρέπουν όμως λύσεις προσιτές στις οποίες μπορούν να συγκλίνουν επιμέρους ομάδες και συμφέροντα με ισχυρή παρουσία και διαπραγματευτική δύναμη. Σε αυτό ακριβώς το σημείο της διαδικασίας διαπραγμάτευσης αναδεικνύεται η ισχύς αυτού που ο Τσεμπελής ονομάζει 'εμφωλευμένα παίγνια'.

Ένα βήμα στην κατεύθυνση του προβληματισμού μας κάνει η E. Immergut (1990: 391-416) η οποία ερευνά από μία άλλη οπτική γωνία τη σχέση πολιτικού συστήματος και ομάδων συμφερόντων. Σε πολλούς τομείς πολιτικής ορισμένες ομάδες φαίνονται ότι είναι σε θέση να ελέγχουν τις διαδικασίες παραγωγής πολιτικής ή τουλάχιστον να θέτουν εμπόδια πέρα από τα οποία η πολιτική δεν μπορεί να ενεργήσει. Η διαπίστωση αυτή τής επιτρέπει να προβεί σε έναν αναπροσδιορισμό —μέχρι ανατροπής— της μέχρι τώρα αντίληψης ότι είναι οι ομάδες συμφερόντων που ελέγχουν ή επηρεάζουν προς ίδιον όφελος τις πολιτικές αποφάσεις. Υποστηρίζει λοιπόν ότι εντός του πολιτικού συστήματος επενεργούν με αξιώσεις όχι τόσο 'ομάδες αρνησικυρίας' [veto groups] όσο 'σημεία αρνησικυρίας' [veto points]. Σε αυτά τα σημεία της διαδικασίας λήψης αποφάσεων εντοπίζονται 'ασθενείς κρίκοι' [weak links in the chain of decisions] (ό.π. 396). Με άλλα λόγια οι ασθενείς κρίκοι 'φωλιάζουν' σε εκείνα ακριβώς τα σημεία της αλυσίδας όπου παρουσιάζονται κενά ή αδυναμίες προφανώς των άλλων συμφερόντων ή της εξουσίας.[7] Τα σημεία αρνησικυρίας η Immergut

7. Ένα παράδειγμα από τα πολλά που θα μπορούσαν να αναφερθούν από το ξεχασμένο αλλά όχι μακρινό παρελθόν μας. Αφορά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση την οποία ήθελε να δρομολογήσει ο νόμος 1268/82 για τα πανεπιστήμια. Οι βοηθοί που είχαν παρεισφρήσει στο Υπουργείο Παιδείας χωρίς

θεωρεί ότι είναι θεσμικά κατοχυρωμένα και ως τέτοια τα αντιπαραθέτει στις επίσης θεσμοθετημένες και συνταγματικά κατοχυρωμένες ενώσεις συμφερόντων. Αυτά τα institutional veto points όμως συνιστούν πολιτικές κονίστρες [political arenas] στις οποίες μπορούν να μπλοκαριστούν οι κυβερνητικές αποφάσεις. Για να εξετάσουμε λοιπόν εάν το πολιτικό πεδίο δράσης, η κονίστρα, αποτελεί πραγματικά ένα σημείο αρνησικυρίας οφείλουμε να διερευνήσουμε το τυπικά κατοχυρωμένο δικαίωμα του εν λόγω πεδίου να ακυρώνει και επίσης να μελετήσουμε τις σχέσεις πλειοψηφίας και την έκταση της κομματικής πειθαρχίας. Εάν αυτές, οι σχέσεις πλειοψηφίας και η κομματική πειθαρχία, είναι ισχυρές, τότε οι 'ασθενείς κρίκοι' στην αλυσίδα λήψης αποφάσεων αποδυναμώνονται ενώ γενικά ενισχύονται τα institutional veto points τα οποία η E. Immergut θεωρεί ότι είναι τα δημοψηφίσματα, τα δικαστήρια, η Άνω Βουλή κ.λπ., εκεί όπου δηλαδή μπορούν να ανατραπούν κυβερνητικές αποφάσεις. Εάν όμως η κοινοβουλευτική πλειοψηφία και η κομματική πειθαρχία δεν είναι κατοχυρωμένες, τότε οι 'ασθενείς κρίκοι' μπορούν να γίνουν αποφασιστικοί ως 'σημεία αρνησικυρίας' και να μπλοκάρουν αποφάσεις.[8]

Επιστρέφοντας στις αναλύσεις των Featherstone & Παπαδημητρίου ξεχωρίζουμε την ομολογία ότι οι ίδιοι θεωρούν πως μια προσέγγιση της υπό έρευνα κατάστασης μέσω των 'σημείων αρνησικυρίας' παρουσιάζει μεγαλύτερη ευρύτητα και κατ' ακολουθία έχει μεγαλύτερο γνωστικό ενδιαφέρον, γι' αυτό και προτιμάται από μία προσέγγιση που εστιάζει περισσότερο στους 'παίκτες αρνησικυρίας'. Αξιοποιώντας στη συνέχεια μέρος της υπάρχου-

---

θεσμικό ρόλο και δύναμη, εκμεταλλευόμενοι τις διαλυτικές καταστάσεις και την κατάργηση των θεσμικών σημείων ελέγχου αλλοίωσαν το γράμμα και το πνεύμα του (υπό διαμόρφωση) νόμου στην κατεύθυνση που εξυπηρετούσε τα δικά τους συμφέροντα. Ο νόμος, έτσι όπως τελικά ψηφίστηκε, έγινε κατά τέτοιο τρόπο καθολικά αποδεκτός από την πανεπιστημιακή κοινότητα ώστε να εξελιχθεί σε έναν ισχυρό κρίκο (strong link) μεταξύ των μελών της και να επιζήσει για τρεις δεκαετίες!

8. Το παράδειγμα της εκτεταμένης διαφθοράς στην ελληνική δικαιοσύνη και η αδυναμία αντιμετώπισής της για πολλά χρόνια παραπέμπουν σε έναν 'ασθενή κρίκο' στην καρδιά ενός θεσμοθετημένου σημείου αρνησικυρίας που διαθέτει η ελληνική κοινωνία έναντι του πολιτικού συστήματος.

σας βιβλιογραφίας (μεταξύ άλλων Immergut και Haverland κ.ά.) εντάσσουν τα 'σημεία αρνησικυρίας' στα διάφορα στάδια της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στα οποία απαιτείται να υπάρξει μια προβλεπόμενη από τον νόμο συμφωνία, για να μπορεί η όποια αλλαγή να γίνει αποδεκτή. Έτσι έχουν τα πράγματα σε διαφορετικές χώρες απ' όπου αντλούνται παραδείγματα και όπου η θεσμική κατοχύρωση της αρνησικυρίας αποτελεί προϋπόθεση. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στην Ελλάδα, την περίπτωση της οποίας οι Featherstone & Παπαδημητρίου την προσεγγίζουν με διαφορετικούς όρους. Από τους διάφορους τύπους σημείων αρνησικυρίας επιλέγουν δύο: τα τυπικά και τα άτυπα και μέσω αυτής της διάκρισης εξετάζουν τις μελέτες περίπτωσης που έχουν επιλέξει. Και όσον αφορά τα τυπικά σημεία αρνησικυρίας η παράδοση της Ελλάδας σε μονοκομματικές κυβερνήσεις παραπέμπει στην ύπαρξη 'μιας ενιαίας πολιτικής ηγεσίας'. Αλλά και η συνταγματική διάρθρωση της χώρας —ενιαίο και συγκεντρωτικό κράτος, αρχηγός κράτους χωρίς εξουσίες, ένα ενιαίο νομοθετικό σώμα που είναι όμως ανίσχυρο ενώπιον της εκτελεστικής εξουσίας και λόγω της πρωθυπουργικοκεντρικής της διάρθρωσης— δείχνει ότι υπάρχουν λίγα τυπικά σημεία αρνησικυρίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η εν λόγω έλλειψη ευνοεί μεταρρυθμίσεις διαρθρωτικού χαρακτήρα, διότι ακριβώς το πλήθος των ομάδων πίεσης οι οποίες λειτουργούν ως 'άτυπα σημεία αρνησικυρίας' στους αντίστοιχους τομείς πολιτικής εμποδίζουν τη λήψη αποφάσεων. Σε σχέση λοιπόν με τις διαδικασίες εξευρωπαϊσμού και εκσυγχρονισμού της Ελλάδας και ελλείψει ισχυρών τυπικών σημείων αρνησικυρίας 'αποτελεσματική' αντίσταση στις μεταρρυθμίσεις αναμένεται να προβάλλουν όσοι από τους ενδιαφερόμενους 'έχουν σωρεύσει προνόμια'. Η συσσώρευση προνομίων εξωθεσμικού κυρίως χαρακτήρα, όπως συμβαίνει σε προνεωτερικές κοινωνίες, δημιουργεί τις προϋποθέσεις ευδοκίμησης των άτυπων σημείων αρνησικυρίας. Μια ματιά στη μελέτη περίπτωσης της αγοράς εργασίας που παρουσιάζουν οι Featherstone & Παπαδημητρίου το φανερώνει. Εκεί (σελ. 171-213) διακρίνεται η άτυπη, δηλαδή μη θεσμοθετημένη και μη υποχρεωτική, διαδικασία ενώπιον της προετοιμασίας ενός νομοσχεδίου η κυβέρνηση να 'διαβουλευτεί' με τους κοινωνικούς εταίρους. Βέβαια οι συγγραφείς τονίζουν ότι η Ελ-

λάδα δεν διαθέτει 'κουλτούρα διαβούλευσης' και αυτό το δείχνει η εξιστόρηση των κυβερνητικών προσπαθειών, ανεξαρτήτως κομματικού φορέα, στην κατεύθυνση επίτευξης συγκλίσεων για την επίλυση υπαρκτών προβλημάτων. Σε όλες αυτές τις προσπάθειες τα οργανωμένα συμφέροντα (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ κ.λπ.) συγκροτούν για τον εαυτό τους ομάδες αρνησικυρίας, μη αποδεχόμενα τις όποιες προτάσεις της κυβέρνησης για μια συναινετική αλλαγή καταστάσεων που είτε είχαν ξεπεραστεί από τις εξελίξεις είτε έπρεπε να προσαρμοστούν στην ευρύτερη πολιτική για την αγορά εργασίας, έτσι όπως αυτή είχε διαγραφεί στο Σύμφωνο της Λισαβόνας 2000. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις η κυβέρνηση βρισκόταν αντιμέτωπη με ομάδες πίεσης και συμφερόντων που υπερασπίζονταν 'κεκτημένα' των 'εντός', δηλαδή των εχόντων εργασία, σε βάρος των αναγκών των 'εκτός', των ανέργων και των νέων. Οι συγγραφείς απαριθμούν πλήθος περιπτώσεων όπου κατά τη διάρκεια της διαβούλευσης οι κοινωνικοί εταίροι επέμεναν στη διατήρηση αλλά και στη διεύρυνση προνομίων που είχαν αποκτηθεί στο παρελθόν υπό άλλες συνθήκες και με άλλους τρόπους,[9] ενώ συχνά την αρνητική στάση μιας ομάδας την καθόριζαν κομματικές σκοπιμότητες. Εκείνο όμως που ξεχωρίζει από τις περιγραφές των διαβουλεύσεων τις οποίες μας παρουσιάζουν οι Featherstone & Παπαδημητρίου είναι ότι πολλές φορές οι εκπρόσωποι (συνδικαλιστές) ανεξαρτήτως πολιτικής/κομματικής προέλευσης συνέκλιναν σε λύσεις οι οποίες πέρα από κάθε ηθική, λογική ή αναγκαιότητα εξασφάλιζαν την κατοχύρωση προνομίων σε βάρος

9. Ο Ν. Διαμαντούρος αναφέρεται στη λογική της 'αποζημιωτικής δικαιοσύνης' [logic of compensatory justice] που ήταν 'σχεδιασμένη να προσφέρει στα μέλη της κουλτούρας των μη προνομιούχων υλικά και συμβολικά ωφελήματα με σκοπό να εξισορροπήσει τα δεινά και τις στερήσεις που συνδέονταν με τον αποκλεισμό ή την περιθωριοποίηση από την πολιτική σε προηγούμενες περιόδους της ελληνικής ιστορίας' (Diamantouros 1994: 47). Ήταν 'δικαιώματα' που αναγνωρίζονταν στα όρια του νόμου και ήταν (είναι) δύσκολο εάν όχι αδύνατον να ανακληθούν, καθότι 'κεκτημένα'. Λαμβανομένου υπόψη ότι η μεγάλη πλειονότητα, ο μέσος Έλληνας, θεωρεί ότι η 'ιστορία' τον έχει αδικήσει, εξυπακούεται ότι αυτή η 'δικαιοσύνη' διεκδικείτο με μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας από όποιον μπορούσε να το επιχειρήσει! Ο Α.-Α. Κύρτσης (στο ανά χείρας τεύχος) μιλά για έναν 'πολιτισμό της επιδότησης' ο οποίος δημιουργείται από το ψυχολογικό εν γένει κλίμα της εποχής.

των αναγκών των εκτός! Μια πολιτική του 'όχι σε όλα!', που όμως δεν αφορούσε μόνον τις διαπραγματεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης και των κοινωνικών εταίρων, αλλά χαρακτήριζε και χαρακτηρίζει τη στάση κάθε αντιπολίτευσης απέναντι σε κάθε κυβέρνηση στην ευρύτερη πολιτική κονίστρα. Σε μία από τις πολλές αιτίες έχουμε αναφερθεί: πρόκειται για στάσεις που συναντάμε σε κοινωνίες οι οποίες δεν παράγουν επαρκές πλεόνασμα το οποίο με θεμιτούς (διαπραγμάτευση) και πολιτικούς (ισχύς) όρους θα μπορούσε να διανεμηθεί 'δίκαια'. Έχουμε δηλαδή mutatis mutandis να κάνουμε με μία κοινωνία μηδενικού αθροίσματος, χαρακτηριστικό προνεωτερικών κοινωνιών. Σε όλες αυτές τις διαβουλεύσεις κυοφορούνται ή ακόμη και αποκτούν υπόσταση οι κατά Immergut 'ασθενείς κρίκοι'. Τα 'άτυπα' όμως σημεία αρνησικυρίας, ενάντια στην περιγραφή των Featherstone & Παπαδημητρίου, αποκτούν 'τυπικό' χαρακτήρα, αφού αποτελούν μέχρι ενός σημείου προϋπόθεση για την αποδοχή ή και την επιτυχία μιας μεταρρύθμισης η οποία είναι τόσο περισσότερο δύσκολη όσο πιο βαθιά στις δομές διεισδύσει, γίνει δηλαδή διαρθρωτική. Όλα σχεδόν τα νομοσχέδια είτε αφορούσαν το ασφαλιστικό[10] είτε την αγορά εργασίας απορρίπτονταν από τους 'κοινωνικούς εταίρους'.[11] Ενώπιον αυτής της αρνητικής στάσης η κυβέρνηση καλείτο να επιλέξει μεταξύ υποχώρησης και αποδέσμευσης. Στην περίπτωση του ασφαλιστικού όλες οι κυβερνήσεις που αποφάσισαν να το αντιμετωπίσουν

10. Σε μια ομιλία του με τίτλο 'Από το αδιέξοδο στην έξοδο' ο Σ. Ρομπόλης, καθηγητής και επιστημονικός διευθυντής του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, υποστήριξε: 'Εάν είχε ψηφιστεί ο νόμος Γιαννίτση η κατώτατη σύνταξη αντί 480 θα ήταν 180 ευρώ και η σύνταξη αναπηρίας θα ήταν ακριβώς 76 ευρώ. Τι θέλουν λοιπόν να εφαρμόσουμε; Το κείον νόμιμον; Που όταν δεν είχαν στην αρχαία Τζια να πληρώσουν τους ηλικιωμένους τους μαζεύανε, τους ταΐζανε, γλεντάγανε, πίνανε και μετά τους δίνανε το κώνειο να πεθάνουν, δηλαδή τους σκοτώνανε νόμιμα. Σαν αυτό μοιάζει η σημερινή πρακτική, που αν εφαρμοστεί θα οδηγήσει στην εξαθλίωση την τρίτη ηλικία'!

11. Η πραγματοποίηση σημαντικών αλλαγών —διαρθρωτικές τις ονομάσαμε— προϋποθέτει μια απόφαση πολιτική και κοινωνική, τουλάχιστον από τις νεωτερικές δυνάμεις, στην κατεύθυνση άρσης των 'εσωτερικών περιορισμών στις μεταρρυθμίσεις' (Featherstone & Παπαδημητρίου 2010: 75-139), κατ' ουσίαν δηλαδή τη σύγκρουση δύο πολιτισμών: του παρωχημένου και του σύγχρονου.

υποχρεώθηκαν σε υποχωρήσεις με καταστροφικές, όπως αποδείχθηκε, συνέπειες. Στην περίπτωση της αγοράς εργασίας η κυβέρνηση αποδεσμεύτηκε από τις αδιέξοδες 'διαβουλεύσεις' και προχώρησε στην κατάθεση στη Βουλή της δικής της πρότασης. Το ενδεικτικό όσο και τραγικό της κατάστασης βρίσκεται στο γεγονός ότι, έστω και εάν το νομοσχέδιο έφτανε να ψηφιστεί, συνοδευόταν από αντιρρήσεις εντός και εκτός της κυβερνητικής πλειοψηφίας που εν τέλει το ακύρωναν. Αυτή ήταν και εξακολουθεί να είναι —ιδιαίτερα για τα όσα συμφωνούνται στο πλαίσιο των Μνημονίων— η μοίρα πολλών ακόμη και μη διαρθρωτικών απλών νόμων (από την απαγόρευση του καπνίσματος στους κλειστούς χώρους μέχρι το ωράριο των καταστημάτων) που ψηφίστηκαν. Στις δύο περιπτώσεις διαρθρωτικών αλλαγών στις οποίες αναφερθήκαμε, του ασφαλιστικού και της αγοράς εργασίας, μεγάλο μέρος της ευθύνης οργάνωσης και προώθησης των μεταρρυθμίσεων έφερε ο Τ. Γιαννίτσης. Γι' αυτό οι εμπειρίες του έχουν για εμάς τόση σημασία. Οι Featherstone & Παπαδημητρίου θεωρούν ότι οι αιτίες της αδυναμίας πραγματοποίησης των αναγκαίων διαρθρωτικών αλλαγών είναι συστημικού χαρακτήρα, 'το σύστημα είναι το πρόβλημα, όλα καθορίζονται από αυτό' (2010: 274)· επικαλούνται δε επ' αυτού τον Κ. Σημίτη ο οποίος επανειλημμένα αναφέρθηκε στο γεγονός ότι δεν είναι η 'έλλειψη βούλησης' της ελληνικής κοινωνίας η αιτία της αδυναμίας πραγματοποίησης διαρθρωτικών αλλαγών αλλά η 'ανασφάλεια, η εμμονή στο υπάρχον' που κάνουν 'τα συμφέροντα και [την] έλλειψη γνώσης να αποδεικνύονται πιο ισχυρά από την πολιτική βούληση' (ό.π.).

Οι προβληματισμοί που μας απασχόλησαν στα προηγούμενα μας οδηγούν σε μία γενικότερη όσο και ριζοσπαστική διαπίστωση για τον εντοπισμό των αιτίων που αναζητούμε. Πρόκειται για την ιδιαίτερα γενική δομή της ελληνικής κοινωνίας η οποία σε όλο το διάστημα της νεότερης ιστορίας της παραμένει, για να χρησιμοποιήσω την ιδέα που διατρέχει το έργο των Βερέμη & Κολιόπουλου 'κατακερματισμένη'. Βρίσκεται δηλαδή σε μια οιονεί 'κοινοτική' κατάσταση, απέχουσα ακόμη πολύ από την κοινωνία στην οποία έχουν οργανωθεί τα νεωτερικά σύγχρονα κράτη. Με τους δικούς μας όρους η ελληνική κοινωνία του παρόντος είναι εν μέρει μια προ-νεωτερική κοινωνία στην οποία ακόμη κυριαρχούν και

επιβάλλονται τα συμφέροντα κλειστών ομάδων που διαθέτουν ισχύ ενώ ελέγχουν τα άτυπα σημεία αρνησικυρίας που κρύβονται στους 'ασθενείς' τους κρίκους.[12] Η συζήτηση για τα συμφέροντα, όπως αυτά είναι οργανωμένα, και τα σημεία αρνησικυρίας, όπως αυτά λειτουργούν, αυτόν τον προβληματισμό απηχεί.

III. Στη συμβολή του σε αυτό το τεύχος, με τίτλο 'Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας', ο Α.-Α. Κύρτσης αναφέρεται στις σχέσεις πατρωνίας-πελατείας και τις τοποθετεί στο διάστημα πριν από το 1974, όταν αυτές ήταν πολύ συγκεκριμένες στα πλαίσια των εξουσιαστικών μηχανισμών που είχε κληροδοτήσει στη χώρα η προηγηθείσα ιστορία της. Μετά το 1974 οι πελατειακές σχέσεις σταδιακά εκτοπίζονται από τα συμφέροντα, τις ομάδες πίεσης και τις οργανώσεις τους. Αυτές οι οργανώσεις ανάλογα με την περίπτωση αποκτούν δικτυακό χαρακτήρα με συγκεκριμένες ιεραρχήσεις: τυπικές και άτυπες. Εντός των δικτύων λαμβάνει χώρα

12. Στην εφημερίδα *Καθημερινή* (14.11.2013: 19) δημοσιεύτηκε η απόφαση του υπουργού Περιβάλλοντος να μην ανανεώσει τη θητεία του προέδρου του Δ.Σ. του Κέντρου Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΚΑΠΕ) 'διότι παρά τις επανειλημμένες συστάσεις τόσο από το ΥΠΕΚΑ όσο και από το Υπουργείο Οικονομικών για την τήρηση της δημοσιονομικής πολιτικής, ο εν λόγω φορέας ουδέποτε ανταποκρίθηκε στην απαραίτητη και υποχρεωτική προσαρμογή του μισθολογικού κόστους των εργαζομένων'. Το ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται 'σε 150 περίπου φορείς όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι δεν εφαρμόστηκε είτε το ενιαίο μισθολόγιο είτε το μισθολογικό πλαφόν, είτε διοικήσεις άλλαζαν τα οργανογράμματα δημιουργώντας διευθυντικές θέσεις για καλύψουν μισθολογικές απώλειες'. Οι ετήσιες εκθέσεις του Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης (2002-2012) βρίθουν περιπτώσεων παρανομιών· και όπως επισημαίνει ο ίδιος είναι κυρίως οι δήμοι που εμπλέκονται σε πολλές περιπτώσεις κακοδιοίκησης και διαφθοράς. Ο επιθεωρητής Λ. Ρακιντζής ήταν εκείνος ο οποίος επέστησε την προσοχή της κοινής γνώμης στο γεγονός ότι η διοίκηση αδυνατεί να απαλλαγεί από 'επίορκους υπαλλήλους'. Το θέμα των 'επιόρκων' έγινε ευρύτερα γνωστό στα πλαίσια των ανειλημμένων υποχρεώσεων της κυβέρνησης να μειωθεί δραστικά ο αριθμός των δημοσίων υπαλλήλων. Δεν απέχει λοιπόν από την πραγματικότητα η διαπίστωση ότι ολόκληρο το σώμα της ελληνικής κοινωνίας είναι οργανωμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε τα μέλη του να συγκρατούνται από 'ασθενείς κρίκους'. Το τι αυτό σημαίνει το ζούμε τα τελευταία χρόνια.

η διαχείριση και η διανομή προνομίων που όμως, ανάλογα με τη θέση και τη δύναμη αυτού που διανέμει (κόμμα, συνδικάτο κ.λπ.), προκαλούν εξαρτήσεις η καταγγελία των οποίων δημιουργεί τον κίνδυνο εκτοπισμού, γεγονός που γεμίζει άγχη τον απειλούμενο. Λόγω της μεγάλη διάδοσης των δικτύων τα άγχη αυτά διαχέονται στην κοινωνία και δημιουργούν εκείνο που ο Κύρτσης αποκαλεί 'έντρομη καθημερινότητα'. Πρόκειται για τον τρόμο που προκαλεί σε πολλούς ο κίνδυνος αλλαγής των ισορροπιών εντός των δικτύων διαχείρισης των προνομίων και η στέρηση αυτών των προνομίων από εκείνους τους οποίους η αλλαγή των ισορροπιών θα αποβάλει από το δίκτυο. Εδώ πρόκειται για μία τυπική διαχείριση ή απώλεια συμφέροντος. Τελικά εκείνο που ενδιαφέρει όσους έχουν εμπλακεί σε μία τυπική ή άτυπη σχέση εντός ενός δικτύου δεν είναι η οποιαδήποτε αλλαγή στο όλο σύστημα, το εξωτερικό του δικτύου, αλλά η διατήρηση ή η βελτίωση της θέσης που κατέχουν στο σύστημα διανομής των προνομίων. Υπ' αυτή την έννοια η οργάνωση συμφερόντων εντός και μέσω των δικτύων αποδεικνύεται το ίδιο εχθρική προς κάθε επιδίωξη αλλαγής, πολύ περισσότερο διαρθρωτικής και γενικότερα της προόδου, όπως και οι σχέσεις πατρωνίας-πελατείας. Έχουμε και εδώ να κάνουμε με μία κατάσταση άρνησης ανάληψης ρίσκου και αναζήτησης της προστασίας που προσφέρουν συστήματα διανομής προνομίων τα οποία τελικά εμποδίζουν ή και αναβάλλουν την αυτόνομη δημιουργική δράση. Έντρομοι πολίτες, συμπεραίνει ο Κύρτσης που 'αποποιούνται δικαιώματα στο όνομα της μικροδιαχείρισης προνομίων δεν είναι δυνατόν να κάνουν μεταρρυθμίσεις', και μάλιστα διαρθρωτικές θα προσθέταμε εμείς.

Ο Π. Καζάκος, στη συμβολή του που τιτλοφορείται 'Οικονομική κρίση και πολιτικό σύστημα. Οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες *πολιτικές* επιπτώσεις της κρίσης και της οικονομικής προσαρμογής', αναφέρεται στα Μνημόνια (Ι και ΙΙ) τα οποία βλέπει να διαμορφώνονται από τεχνοκράτες, ερήμην των ελληνικών κυβερνήσεων και να μας επιβάλλονται. Αυτό οδήγησε στη διαμόρφωση μιας κυβέρνησης 'έξωθεν ωθούμενης' με επιπτώσεις τις οποίες ο ίδιος διακρίνει σε μακροχρόνιες και βραχυχρόνιες· σε ό,τι αφορά τις πρώτες, αυτές εντοπίζονται στην αμφισβήτηση των θεσμών και στην αλλαγή της στάσης των πολιτών απέναντι στο κρά-

τος, έτσι όπως αυτό εμφανίζεται. Το ίδιο μακροχρόνια μπορεί να αποδειχθεί η απειλή που προέρχεται από την άνοδο της εξτρεμιστικής Δεξιάς, αυτή όμως ο συγγραφέας σε καμία περίπτωση δεν τη συγκρίνει με την εποχή της Βαϊμάρης, όπως από πολλούς εδώ στην Ελλάδα επιχειρείται. Όσον αφορά τις δεύτερες, οι επιπτώσεις αναφέρονται περισσότερο στην τύχη των μέχρι την κρίση κομμάτων εξουσίας, ενώ εξαίρεται η επιρροή της 'αναδρομικής ψήφου' [retrospective voting] στην απαξίωση αυτών των κομμάτων. Έτσι οδηγούμεθα σε ανακατατάξεις στον κομματικό χάρτη, στην εμφάνιση νέων κομμάτων και σε αλλαγές στη σχέση δύναμης στο πολιτικό και κομματικό πεδίο. Πρόκειται για ριζικές αλλαγές στην οικονομία και στην πολιτική που βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον επηρεάζουν αρνητικά τις σχέσεις εμπιστοσύνης εκλογικού σώματος και πολιτικής τάξης επιδρώντας μέχρι ενός σημείου διαλυτικά στη συνοχή της χώρας.

Την κρίση των τελευταίων ετών ο Θ. Λίποβατς την αντιλαμβάνεται ως μια 'καθολική' κρίση που διαπερνά ολόκληρο το σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Η καθολικότητά της δεν περιορίζεται στο οικονομικό ή στο πολιτικό πεδίο, εκεί δηλαδή που η πολιτική και οι πολιτικοί και η φοβισμένη δημοσιότητα την αναζητούν, αλλά εντοπίζεται και/προπάντων στον πολιτισμό, στις αξίες και στην αντίληψη του Άλλου. Ο συγγραφέας, στο κείμενό του με τίτλο 'Η ανασφαλής ελληνική ταυτότητα και η αποτυχία των νεωτερικών αξιών', αναφέρεται λεπτομερειακά ιδιαίτερα σε αυτές τις πλευρές της κρίσης. Η σημερινή καθολική κρίση εγκυμονεί βέβαια μεγάλους κινδύνους, σημειώνει, μπορεί όμως να λειτουργήσει ως μια μεγάλη ευκαιρία. Για τα άτομα και την κοινωνία που είναι κολλημένα με την πλάτη στον τοίχο δεν υπάρχει άλλη λύση από το νέο ξεκίνημα που δρομολογεί η δημιουργική δραστηριότητα, η οποία όμως εξακολουθεί να λείπει. Αυτό φέρνουν μπροστά στα μάτια μας οι καθημερινές ειδήσεις: 'καφετέριες και εστιατόρια το 90% των νέων επιχειρήσεων' επισημαίνει μια πρόσφατη έρευνα (*Καθημερινή* 31.10.2013: 3). Γι' αυτό η διέξοδος θα πρέπει να αναζητηθεί σε εκείνο που ο Λίποβατς ονομάζει 'προγραμματισμό σε βάθος χρόνου', μακριά από πρόχειρες εφήμερες τεχνοκρατικές και οικονομιστικές λύσεις. Προϋπόθεση είναι να ανακτήσουμε αυτό που έχουμε απολέσει: την 'ηθική της υπευθυνότητας'.

Στο επίκεντρο της μελέτης του Σ. Πουλακιδάκου, με τίτλο 'Όψεις της ελληνικής αμυντικής κοινωνίας στον τηλεοπτικό ενημερωτικό λόγο τον καιρό της οικονομικής κρίσης', βρίσκεται η έννοια της 'αμυντικής κοινωνίας' έτσι όπως αυτή έχει οριστεί στην ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία. Παρακολουθώντας τα δελτία ειδήσεων τριών τηλεοπτικών σταθμών, δύο ιδιωτικών και ενός δημοσίου, ο συγγραφέας προσπαθεί να ανιχνεύσει στον λόγο των σχολιαστών αλλά και των ιθυνόντων της πολιτικής ζωής σε ποιον βαθμό βρίσκουν ανταπόκριση τα αμυντικά σύνδρομα και οι φόβοι των Ελλήνων. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, που έγινε στο διάστημα της διαπραγμάτευσης και της υπογραφής των Μνημονίων, έχουν ενδιαφέρον διότι παρουσιάζουν μια σε ορισμένα σημεία διαφορετική εικόνα από εκείνη που ο μέσος τηλεθεατής έχει αποκομίσει σε ένα πολύ μεγαλύτερο βάθος χρόνου για τον τρόπο που επικοινωνούνται γενικά τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας: πολιτικά, οικονομικά, πολιτισμικά, διεθνών σχέσεων κ.λπ. Ο Πουλακιδάκος διαπιστώνει την παντελή απουσία αναφορών στην 'πολιτισμική ανωτερότητα των Ελλήνων' καθώς και συνωμοτικών εκδοχών της εξέλιξης γύρω από την τελευταία οικονομική κρίση, ενώ ο εξωτερικός παράγοντας δεν εμφανίζεται μονόπλευρά 'κακός'. Η πορεία του χαρακτηριστικού για τα ελληνικά πράγματα μανιχαϊσμού κρίνεται φθίνουσα, γεγονός που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το βιώνουμε και σε ατομικό επίπεδο παρατηρώντας τα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί αυτός ο λόγος τα αντιμνημονιακά κόμματα. Οι διαπιστώσεις της έρευνας αυτής πρέπει βεβαίως να εξεταστούν στο πλαίσιο των εξελίξεων που αναμένεται μέχρι το επόμενο καλοκαίρι να αποδειχθούν κρίσιμες.

Ιδιαίτερη θέση στο θεματικό αφιέρωμα αυτού του τεύχους της *Επιθεώρησης* ανήκει στο 'δοκίμιο' για τις αμυντικές στάσεις που καταγράφονται στον σχεδιασμό και την άσκηση της εξωτερικής μας πολιτικής το οποίο υπογράφει ο Χ. Ροζάκης. Υπό τον τίτλο 'Το αμυντικό παιχνίδι της εξωτερικής πολιτικής' παρουσιάζονται με σαφήνεια και γλαφυρότητα όλα εκείνα που συνθέτουν τον αμυντικό και κλειστό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας: θεσμικός αρνητισμός, μαξιμαλισμός, δυσπιστία σε τρίτους και όχι μόνον, εξωπραγματισμός, μονομέρεια, πλειοψηφική αδράνεια, προπάντων όμως εσωστρέφεια. Στάσεις οι οποίες όταν επηρεάζουν, πολύ

περισσότερο όταν καθορίζουν την εξωτερική μας πολιτική μπορεί να αποβούν καταστροφικές στο παρόν, προπάντων όμως στο μέλλον. Το δοκίμιο αυτό του Χ. Ροζάκη, απόσταγμα μιας πολύχρονης έρευνας και θεσμικής παρουσίας στον ευρύτερο τομέα της εξωτερικής πολιτικής, των διεθνών σχέσεων και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πρέπει να αποτελέσει απαραίτητο 'ανάγνωσμα' για τους υπεύθυνους διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και όχι μόνο.

Εκτός θεματικού αφιερώματος βρίσκονται δύο μελέτες. Ο Ν. Μουζέλης, στο κείμενο με τίτλο 'Modernity. The Fundamentalist Dimension', ερευνά τα νεωτερικά στοιχεία στα σύγχρονα φονταμενταλιστικά κινήματα του ισλαμικού κόσμου για να εξακριβώσει τον ρόλο, τη σημασία της δομικοκοινωνικής τους διάστασης αλλά και της πολιτισμικής σε ψυχοδυναμικό και ψυχαναλυτικό επίπεδο. Ο Α. Μήλιος, υπό τον τίτλο' Θεωρητική και πραγματική συμμετοχή των πολιτών στα πολιτειακά όργανα της Αθήνας κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα π.Χ.', μας παρουσιάζει μια όχι τόσο συνηθισμένη στην (απέραντη) βιβλιογραφία προσέγγιση της καθημερινότητας των πολιτών της Αθήνας και των περιθωρίων που αυτή άφηνε για την άσκηση των πολιτικών τους καθηκόντων. Εξετάζει τις κλιματικές συνθήκες, τις απαιτήσεις της αγροτικής οικονομίας της εποχής, τις δεσμεύσεις που είχαν οι εργαζόμενοι στις βιοτεχνίες και το εμπόριο και συμπεραίνει πως κανένας από αυτούς τους παράγοντες δεν λειτουργούσε απαγορευτικά για την πολιτική τους δράση. Επισημαίνει δε ότι αυτή δεν διευκολυνόταν απαραιτήτως από τη δουλοκτησία καθώς η τελευταία, παρότι συνέβαλε μεν μέχρι ενός σημείου στο μέγεθος της συμμετοχής, δεν ήταν καθοριστική εφόσον η πλειονότητα των πολιτών δεν κατείχε και δεν απασχολούσε δούλους. Ο πολίτης στην αθηναϊκή δημοκρατία, επισημαίνει ο συγγραφέας, συμμετείχε στα κοινά διότι 'ένιωθε ότι μέσα στην πόλη ολοκληρώνεται ως άτομο', κάτι που δεν ένιωθε ως 'ιδιώτης'.

Ηλίας Κατσούλης

[η συγγραφή ολοκληρώθηκε τη 14η Νοεμβρίου 2013]

Βιβλιογραφικές αναφορές

Γιαννίτσης, Τ. (2013). *Η Ελλάδα στην κρίση*. Αθήνα: Πόλις.

Δερτιλής, Γ.Β. (2010). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, δύο τόμοι, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Diamandouros, N. (1994). 'Cultural Dualism and Political Change in Post authoritarian Greece', Estudio/Working paper 1994/50, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Madrid [ελλ. μτφρ, (2000). *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια].

Featherstone, K. & Δ. Παπαδημητρίου (2010 [2008]). *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδόσεις οκτώ.

Immergut, E. (1990). 'Veto Points and Policy Results: A Comparative Analysis of Health Care', *Journal of Public Policy*, 10, 4: 391-416.

Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: Πόλις.

Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.

Olson, M. (1991/1997 [1965/1971]). *Η λογική της συλλογικής δράσης. Δημόσια αγαθά και η θεωρία των ομάδων*, μτφρ. Δ. Γράβαρης, εισαγ.-επιμ. Η. Κατσούλης, Αθήνα: Παπαζήσης.

Olson, M. (2007 [1982]). *Η άνοδος και η παρακμή των εθνών. Οικονομική μεγέθυνση, στασιμοπληθωρισμός και κοινωνικές ακαμψίες*, μτφρ. Γ. Αδαμόπουλος, επιστ. επιμ. Θ. Πελαγίδης, Αθήνα: Παπαζήσης.

Στουρνάρας, Γ. & Μ. Αλμπάνη (2008). *Η ελληνική οικονομία μετά την κρίση: αναζητώντας ένα πιο αναπτυξιακό πρότυπο*. Αθήνα: ΙΟΒΕ.

Thurnwald, R. (1932). 'The Psychology of Acculturation', *American Anthropologist*, 34: 557-569.

Τσεμπελής, Γ. (2004 [1990]). *Εμφωλευμένα παίγνια. Η ορθολογική επιλογή στη συγκριτική επιλογή*, μτφρ. Π. Νάνος, εισαγ.-επιμ. Η. Κατσούλης, Αθήνα: Παπαζήσης.

Τσεμπελής, Γ. (2008 [2002]). *Παίκτες αρνησικυρίας. Πώς λειτουργούν οι πολιτικοί θεσμοί*, μτφρ. Π. Νάνος, πρόλ.-επιμ. Α. Αλεξόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης.

Χριστοδουλάκης, Ν. (2011). *Σώζεται ο Τιτανικός; Από το Μνημόνιο ξανά στην ανάπτυξη*. Αθήνα: Πόλις.